

Bi kpo jemi-kpo

I na tutuutu ke je “Excellent Book” “OMANYE ABA” ne A Amartey ngma a mi.

Ga-Dangme Bi kpo jemi-kpo jemi gbijlɔ haa ne bimwɔyo ɔ ba piɛɔ weku ɔ ke nyqmimɛ a kpɛti no. E ji he blɔ ko ne weku li guu/heɔ biɔ ke wo je ɔ mi.

A toɔ kusumi titlii nge otsi ligbi nɔ ne a fɔ biɔ. E ji ligbi kpaanyɔ nɔ gbijlɔ yemi nge ligbi nɔ ne nɔ tutuutu ne a fɔ bi ɔ nge ɔ ne pi ligbi kpa ko. Bi ne a fɔ le nge pɛplɛgbi nɔ be hiɛ kpo jemi nge hɔ ke nya jemi kaa be be aloo nɔ ko he je. Ke pɛplɛgbi ne a fɔ biɔ pɛplɛgbi pɛ ji ligbi nɔ ne a jeɔ le kpo ne ke Hɔ ɔ, lɛɛ Hɔ nɔ pɛ ne a ma je le kpo nge.

A pɛɔ enɛ ɔ make mla loko pu je, tsa pi bi womi ke tsɔɔ pu ji munyu ɔ se mohu biɔ he nyami nge make mi. Ligbi ɔmɛ ke make ɔ ne bɔ ji nyu ne a tsɛɛ ke janɔ nya nyu ne a ke pɛɔ kikɛmɛ a kusumi ne ɔ ne. Ga li tsɛɔ ni ne fɔmi ke ha bi kpo jemi ne ɔ ke “a tsebo bo no” ne tsɔɔ kaa a tsɛ mo ke ba bɔ nɔ.

A tsuɔ ni tsumi klɛdɛɛ ne ɔ nge tsɛ ɔ nenɛ weku we ɔ mi he ne nenɛ ɔmɛ tsuo ma nyɛ maa kpe nge. Nɛmɛ ke nanamɛ ji nihi pɔtɛɛ komɛ ne a hia wawɛɛ. Fɔli ɔmɛ (bitɛɛ ɔmɛ) a hia we nge le jɛɔ. Enɛ yeɔ bua ke a pee jaa.

Mɔtu mla a a woɔ bimwɔyo ɔ ke jib e nyɛ ɔ we mi ne a ke le yaa e nenɛmɛ a we mi. Tsɛko ne pɛɔ enɛ ɔ. E nge mi kaa nyɛ se weku a blɔ nya ni tsumi mohu lɛɛ se a hiɔ si nge kpe he we ɔ mi.

Blɔ nya tomi (gbijlɔ) hɛɛ kpɔ mi nyɔngma ke ekpa (16) ne a blaa ekomɛ ke pe kuku loo jijli nge be he je. Nihi eywie pɔtɛɛ komɛ ne a hia nge gbijlɔ ne ɔ mi. Tsɛ se nenɛmɛ, otsiamɛ enyɔ, wɔkɔ (wɔtɛ) aloo wɔyo ne tsɔɔ bimwɔyo ne a nge kpo jeɔ. Ke yo ɔ wɔyo, ne ke nyumu ɔ wɔkɔ.

www.TheGaDangme.com

www.facebook.com/TheGaDangme

www.youtube.com/TheGaDangme

E ji ligbi mluku gbijl yemi, nohu e sa nε a gbe nya ngε ngmlε ekpa be mi kaa bɔnε kusumi tsɔɔ. A woɔ kaa enε ɔ ji kekleeke ligbi nε bimwɔyo ɔ ngε kpo jee ngε we mi ke je be nε a fɔ lε ɔ.

Gbijl yemi bl nɔ tomi

	Ga	English	Dangme
ε	Daatuu	Presentation of drinks	Da hami
2	Shidzornor/gbeglemor	Ground blessing and asking for	Zugba nɔ jɔɔmi kε bl
3	Kponorgmei	Outdooring	Bi kpo jemi
ɔ	Dzormor	Blessing	Jɔɔmi
5	Daawoo	Refreshments	Ni yemi/Nya nyu tomi
6	Gbeiwoo	Naming	Biε womi
7	Nikee	Gifts	Ni kemi
8	Nikwemor	Accounting for the gifts	Ni kemi ɔ he akɔtaa
9	Saramor. Shitee, Shidaa	Thanksgiving drinks	Si nami da
ε0	Yeigbewoo	Parting gifts for women's side	Nyε se ni kemi hami
εε	Ngmeidaa shishifortemor	Draining off the corn drink	Mamu nyu fiami/ ngma
ε2	Kposamo	Rubbing of hands	Dε mi sami
ε3	Daadaimo	Finishing the hard drink	Da nε nya wa nya gbemi
εɔ	Shidaa	Vote of thanks	Si nami
ε5	Gbebimor ke gbetsornor	Directions for parting	Bɔ tsɔɔmi kε ha he nya
ε6	Henorwormor	Rising	He nɔ womi/ sε he ma

1. DA HAMI

Tse se otsiamε me woɔ tse se neneme a da ke haa nye se name.

Agoo, tsemε ke nyemε. Nyu nui nɔ ne nomo ngε dee. A ke a hεε a dε mi gin tɔ enyɔ ne a ke ye bua ke wa nubwɔ ne baa.

Nye se ɔ maa wo da ne a ma na si. **Eshe**, nye se otsiamε ɔ hu ma ha ngma da buε kake. Yo nɔkɔtɔma ne tsuɔ e ne ɔ. Tse se bi ɔmε hu maa wo da a ne a na me si.

2. WE ɔ MI GBAAMI KE BLO BIMI

Tse se neneme woɔ gin tɔ kake ne a bli ɔ nya ne a gbaa nɔ. E peeɔ telimi ngε we ɔ kɔnya eywie ɔmε.

Agoo, tsemε ke nyemε, mwɔne ɔ wa ngε bi ehe ne ba piε weku ɔ he kpo jee ke ngε tsotsobi hae, nyagbe dodoe ɔ. Nye ba da ne ɔ eko ne nye nu ne nye gbaa wa zugba ko ne wa nubwɔ ne bu je ɔ. Wa le kaa nye ngε wa he ne wa hemi ke yemi ji kaa wa puε we nye mahe, ngε pεε kpami mi ɔ, o le kaa nɔ ne wa pee ne ɔ ji anumnyami nɔ ko lɔ he je ɔ wa ngε nye gbaami biee.

Ngε da nya wawεε he ni tsumi se ɔ, a tsuɔ nyu hu he ni ngε leje nɔuu-“ na nye aflame ni shwe no.

3. BI KPO JEMI

A wo bimwɔyo ke e he gu ke haa wɔnɔ (wɔtse) aloo wɔyo. Wɔnɔ ɔ wo ɔ bimwɔyo nɔ ke yaa hiɔwe ne ke ba fɔɔ zugba. E peeɔ ene ɔ si etε. E deɔ ke

“Agoo tse ke nyemε, meni ligbi ji mwɔne? Mwɔne Hɔεgbi, tsemε ke nyemε a Hɔεgbi. Wa nye hiε ɔ kaa wa maa je wa nɔbwɔ ɔ ke ha tsotsobi-ne e je kpo. Ga-Dangme bi a hε kasi ne tetepo a tuɔ munyu ke kɔhiɔfia, pee we yayami, a nguε nya ne a jui hulɔ, a tsuɔ ni loko a yeɔ, buu a tsemε ke a nyemε”.

Si etεne ɔ ne a ke bimwɔyo fɔɔ zugba a, kusumi peeb ke nane maa bi ɔ nɔ si etε ne e ke e nane fiaa biɔ nane zazaaza ke tsɔɔ kaa bimwɔyo ne je lε/mε. Kusumi peb ɔ maa fia nyu bɔ ke pue bimwɔyo ɔ nɔ hluu ke ya si be mi ne e ma fo ya ne a dε mamu nyu (ngma da) ke wo bimwɔyo ε nya mi ke munyu tumi kaa Ga-Dangme bimε je blεfo ngma lɔ he mo sa o nɔ nya kekle.

E hia wawee kusumi peelo ne je tse se weku o mi ne e pee no ko ne nge subai kpakpa ne bio ma kase. Nyu ne a fiaa ke pue o bimwoyo o no peeo e joomi ne no he je ne a mlee kaa bimwoyo ne fo ya ji kaa a nuu wa gbi ne a kple no kaa a ma pie wa he. A wo bimwoyo ke haa e nye o ne e hia we nge kusumi peemi o ne pie mi hu.

3. JOOMI

Nene loo we mi nokotoma ne peeo ene o, si ete, nye se hu peeo ke tse se otsiame o. Joomi ne baa ke guo telimi sbotohi a mi. Munyu ne a tuu he hia wawee.

Agoo tsem ke nyem, nye te ne anumnyami ne ba. Timi ne ba wa se he, timi ne ba wa be o he, wa kpe nge klo mi, ke wa je vu nyu ne ba ne ke wa nu da wa kpo nya am ne a pee dii. Nubwo ne ba wa kpeti o, la ne kpe nge e he mi ne dibli ne ho se ya. Wami se kemi ka ha tse ke nye, e ba pee munyu tue buloko ne wo weku li ome tsuo fi e se. Ga-Dangme bi le o no ne a tue he munyu loko a deo. Pi no tsua no ne ke o na ne a deo, a nge nya, a jui. Buu o tse ke o nye. E ba tsu ni ne e bli e de ha weku li kon ke le hu e hiaa yemi ke buami a nye ne a ha le. E wa ne e na e nyemi me, e ba ke yumu ne e ho ke futaa ne ke no ko hee ju e yayami nge no ne nge no yae o, wa gbaa me lo? Daa bi, a gbo nge yayami ne o he.

5. NYA NYU TOMI

Ngma da ne a ke joo bi o ne ke e pie o, a ke pieo niye ni kpahi ne nge ome a he ne a gbaa ke too kpehe bi ome a nya he nyu. Kaa bone kusumi too a gbaa da ke nyumu ome nge tse se loko a haa nye se nyumu ome ne jehanehu o, a haa tse se yi ome loko a haa nye se yi ome.

6. BIE WOMI

Otsiame o yaa weku nokotoma a ke nimeli ome a ngo ne a too le bie ne a ke ma tse bi o. A haa gin kpa ne a tseo ke bie womi da.

A ngmee gin o si ne a fieo bi o bie ke haa ma.

Agoo otsiame kpa am nge leje o lo? Nye nu no ne nomo de o, Nomo o ke nubwo ne o ba pie wa he ne pie e bie ji ne o ne. E pee we nubwo aloo mo aloo hee hu, a tse bi o ke Tete ne e fiemi bie ji Saashi.

A nge da si ne a gbaa no ne pie o ke haa he nya buali. No tsua no nuu da ne a ke maa bie o no mi. Ke a nge da a nue a deo ke “**e ba ne e ba bu no**”

www.TheGaDangme.com

www.facebook.com/TheGaDangme

www.youtube.com/TheGaDangme

Ngε Ga-Dangme je ɔ, bimε naa a biε kε jee a tsε se weku mi enε ɔ he je ɔ a ngε biε enyɔ.

Biε nε a woɔ bi ɔ he hia wawεε ejakaa biε ɔ nε peeɔ nɔ weku ɔ mi no. Biε sbɔtohi nε a woɔ ngε Ga-Dangme je: ABE, ADO, AFO, AMA, AMAA, ASHI, AYI,BOI, KWATE,LAMI, LATE, NETE, OBLI, OKAI, TETE, YAOTE.

Setsɔ biε kekle, enyɔne, etεne- TETTEY, TETTEH, KWEI MENSAH,LAYEANAN, BOI ANUM, ASHAI NSIAH, ASHONG,BOTWE, AKRONG, BADU, ODIKO.

Ligbi biε- Kojo, Kuabla, Kweku, Yao, Kofi, Kwame, Kwesi, Ama, Awisi, Afi Aku.

Wo je biε muno komε: Hawi-Atε, Lawεε Akwele, Akɔɔkɔ, Ajesiwɔ, Ajengεyi kε ekpa komε.

Tsaatse aloo tsε biε nε a kε woɔ bimε hiehiεε nε biε ɔ tsɔɔ weku nɔ nε mi nε bi ɔ je. Tsaatse ɔ nε woɔ biε. Ke a wo tsaatse ko nε ngε je mi biε kε wo bi ɔ, a puε biε ɔ tsemi. A tsε biε kpa ha bi ɔ. Enε ɔ nya tsɔɔmi ma wo be babauu. A naa sablai biε hiehiεε kε je ɔ Ohie li a dε.

7. NI KEMI

E ji suɔmi kpo jemi nε wetso bimε tsuo peeɔ kε waa kε ha bimwɔyo ɔ nɔ hyemi kε ya si e maa kase ni tsumi. Tsε se nenεmε nε haa nike ni ɔ keklee loko nyε se fɔli ɔmε haa. Weku li kpa amε kaa tseko, nyεko kε huεmε, tsε kε nyεmε hu haa nike nihi.

Agoo tsεmε kε nyεmε otsiame ngε hiε ɔ lo? Otsiame hee nɔ o nu nɔnε Ataa Bokete kε e yo nyεko Ahinae nε je Botianɔ a ngε dee lo? A ke o kε bi nyε nε ngε, a ji huεmε se kε gu bi nε ɔfɔmi mi ɔ a pee weku. E sa kaa a hi ngmɔ mi be nε ɔ mi se a be a he nyεe ma je kε je mi. E sa nε a bi ɔ he je a ba tɔ nε a ba ye gbijlɔ he odase. A be nɔ ko se kεε o be nyεe ma si hε a be. A ba kε a dε mi “guineas” tɔ nyɔngma. A bi nε sika a lε a kε ajɔnu nε a kpa ha bi ɔ kε tsi ahlabata nga nya. Kε wa ma de mε kεε? Heto ɔ ji nyε nɔ ji sina oo.

Ngε kusumi nya, ke nɔ ko je ni tsumi sisi ɔ, e keklekke sika loo yibli ɔ, e gbaa ha weku li.

Ngε 1966 ɔ mi i na “11 cedis” nε i kε ha ye yayo nε e gba mi kε ha ye tsεko kε nyεko ɔmε tsuo.

www.TheGaDangme.com

www.facebook.com/TheGaDangme

www.youtube.com/TheGaDangme

8. NIKE NI Ɔ KANEMI

Keeloi aloo otsiame ke ni komε ne a gbɔ a he nine yaa ne a ya kane ɔ nike ni ɔmε. A ke haa binyε ke bitε. A gbaa mi etε. Binyε ɔ woɔ mi gbami enyɔ ke kaa nɔ ko pɔtεε ko he ɔ gbijɔ ne ya ba nɔ nge binyε ɔ tse we mi. Nge blɔ nɔ tomi nya tse woɔ mi gba mi enyɔ loo ne hiε pe ja. Ke e pee we yo ɔ he ni ɔ e haa yo ɔ na ne wa tseε ke “Sune shishi” nɔ ko ne a ke sɔne sisi kaa jɔmi nɔ nge hlami neε hɔ ɔ hεemi he ke nyagbahi ne e gblee mi nge bi ɔ fɔmi mi. a tsɔɔ we kpe he nike ni ɔ a bɔ ne a na.

9. SI NAMI DA

Nge nyumu ɔ tse se ɔ, a haa mε da.

10. NYE SE NI KEMI HAMI

A haa yo ɔ nike ni ke je ɔ nye se.

Da ne nya we ɔ nyɔngma ke enyɔ (12), ekpa (6), ke e ye gba we, - “beer” ɔ eywiε (4), enyɔ (2), ke e ye gba we- “wine” ɔ enyɔ, kake (1), ke e ye gba we-sika “εshilling” “six pence” ke e ye gba we.

11. MAMU NYU FIAMI/ NGMA DA FIAMI

Otsiame ne je nyumu ɔ ke yo ɔ se ne peeɔ kikemε a kusumi ne ɔ. E sa ne a nu nɔ tsua nɔ ne a si nge ngma da a mi ne a gbe nya kulaa. E he se nami ji kaa, kusumi blɔ nya tomi ɔ ma e nya gbe. A jɔɔ bimwɔyo ɔ ekohu.

12. DE MI SAMI

Kposami ni tsumi peeɔ ta kposami ne a woɔ nine ɔmε ke baa konɔ si etε, hiɔ, muɔ ke hiɔ. (left right and then left). Otsiame ɔ deɔ kpe bimε kaa Nɔmo ɔ ma de nɔ ko.

Agoo, nye te ne anumnyami ne ba. – nye ha wa hla- ke wa ke nyu pue wa nɔ ɔ wa kpɔhi a nya ne jɔ-ha ne bimwɔyo ɔ yi ne na wami-munyu ɔ ji kaa a deɔ le nge Ohiε gbi mi- “kotoko minsheso-owia akose-Bedzina, bedina.

13. DA NE NYA WA NYA GBEMI

A fua a he ne a deɔ ke ni tsumi ne a ke wo a de mi ɔ, a ke ba nya gbe.

Otsiame ɔmε fua a he ne eko tsua eko deɔ ke: “Noko fioo le ni. Onukpai le keha mile edze miden, a naa le si ne a deɔ ke, Oku nsa mo.

E ne ɔ tsɔɔ sisi jemi nge nyagbe kusumi he.

14. SI NAMI

Nɔmo ɔ nɛ naa si.

Agoo tsemɛ kɛ nyɛmɛ-nyɛ gbaa bimwɔyo nɛ e yi nɛ ba na wa. Nyɛ ha nɛ bi kpa nɛ ba nɛ e ban a bi nɛ ɔ nɛ bi ɔ nɛ bu je ɔ tsuo. Nyɛ tsumi kaa nɛ kɛ kungwɔ kpa kpa nɔ hwɔ mɔtu ɔ, nyɛ kai kaa wa ngɛ nyɛ si naa kaa nyɛ ba piɛ wa he nɛ wa kɛ to kusumi blɔ nya nɛ ɔ.

15. BLɔ TSɔɔMI Kɛ HA HE NYA BUAMI

Kɛ je nyɛ se otsiame.

Otsiame ɔ ngɛ le je ɔ lo? O nu nɔ nɛ yomo ɔ ngɛ deɔ lo? E ke wa pee klalo kaa wa

Kɛ je tɛ se

Otsiame ɔ ngɛ le je ɔ? O nu nɔ nɛ Nɔmo ɔ ngɛ dee lo? E ke kɛ o gu kikɛmɛ a blɔ nɛ ɔ nɔ ɔ, o ma ya gbe nya ngɛ nia yami he nɛ e maa pee nyakpɛ ha nɔ ko nɛ be we nɛ ɔ mi, se ke o gu ekpa nɔ ɔ, blɔ da kɛ yaa o we mi.

16. HE Nɔ WOMI/ Sɛ HE MA GBAMI

Kɛ je Nuumo, Agoo tswa, tswa tswa omanyɛ aba tswa tswa omanyɛ aba tswa ornanyɛ aba, Ataamei kɛ Awomei Mini eshwe wo woo wole wohewoi ano si etɛ.

Translated into Dangme by Joementt Consult: Teye Tettey J. Nomo-Ngua & Alimo Enoch.

www.TheGaNangme.com

www.facebook.com/TheGaNangme

www.youtube.com/TheGaNangme